

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2022.4/02>

Завальнюк І.В.

Одеський окружний адміністративний суд

ДОКТРИНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД

У статті здійснено історико-правове дослідження доктринальних особливостей конституційного права на справедливий суд. Визначено, що уточнення поняття доктрини в одній тільки юридичній науці було багатовекторним: сьогодні можна говорити про існування загально-філософських, теоретико-правових, конституційних, законотворчих і багатьох інших видів доктрин. Наголошено, що в юридичній науці і правозастосуванні міцно вкоренилися і судові доктрини, аж до того, що деякі дослідники розглядають їх як повноцінне джерело права. Зазначено, що велике значення судові доктрини мають і для міжнародного правосуддя. При використанні міжнародним судом доктрина перетворюється з теоретичної, часом абстрактної концепції в практичний інструмент вирішення завдань, що стоять перед судом, таким чином доктрина перетворюється на правовий принцип і заснований на досягненнях теорії права метод вирішення судових справ. Доведено, що формування доктрини не проходить миттєво: на її зародження, еволюцію, апробацію впливає безліч факторів, але видається однозначним, що у Європейського суду як одного з найбільш затребуваних органів міжнародного правосуддя існує об'єктивна потреба у судових доктринах: вони покликані впорядкувати прецедентну практику, полегшити (наскільки це можливо) вирішення найбільш складних і неоднозначних справ, забезпечити однаковість підходів тощо. Наголошено, що суттєвим є значення судових доктрин і для тлумачення конституційного права на справедливий суд. Еволюція тлумачення права на справедливий суд і еволюція формульованих судом доктрин проходили в тісній зв'язці одна з одною. Досліджено доктрину ефективності, доктрину еволюційного тлумачення, доктрину автономного тлумачення, доктрину «поля розсуду», доктрину «четвертої інстанції». Констатовано, що запорукою повноцінного відображення в національному конституційному праві конвенційних вимог бачиться широкий діалог між Міжнародним судом і національною юрисдикцією. Важливість подібного діалогу не викликає сумнівів і, треба визнати, що певною мірою він вже ведеться. Визначено, що перспективним міг би бути і діалог з іншими державами-членами Ради Європи. Аргументовано, що стосовно забезпечення стандартів права на справедливий суд, то вкрай затребуваною вбачається робота таких організацій, як Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія), Європейська комісія з ефективності правосуддя (СЕРЕЈ), Консультаційна рада європейських суддів. У висновках цих організацій можна знайти чимало ґрунтовних, змістовних і глибоких рекомендацій, облік яких дозволить зробити значні кроки на шляху до ефективного правосуддя.

Ключові слова: конституційне право, право на справедливий суд, справедливий судовий розгляд, правосуддя, верховенство права, конституція, справедливість, доктрина ефективності, доктрина еволюційного тлумачення, доктрина автономного тлумачення, доктрина «поля розсуду», доктрина «четвертої інстанції».

Постановка проблеми. Справедливість є засобом забезпечення соціальної цінності норм права. Не маючи в основі правових норм ідеї справедливості, яка виступає в якості критерію порівнянності поведінки людей, правове регулювання

є вкрай важким. Однак з іншого боку в класовому суспільстві неможливою є реалізація пануючого ідеалу справедливості без правового регулювання, і це історичний факт. Якщо держава через створені нею установи не забезпечує справжнього

захисту прав, і свобод, то вони, як свідчить історичний досвід, перетворюються на нездійсненну обіцянку, декларацію про наміри. Ця очевидна обставина змушує багато країн, що дотримуються демократичних принципів і засад, звертати пильну увагу на матеріальні, інституційні, процесуальні та інші гарантії конституційно-правового характеру щодо реалізації національних, а також міжнародних правових установок. У цьому аспекті першорядна роль відводиться праву на справедливий суд, що відноситься до першого покоління прав, та яке закріплено відразу декількома базовими міжнародними юридичними документами, що підкреслює його як основне і невідчужуване. Право на справедливий суд є дієвою гарантією забезпечення захисту ти прав і свобод людини в Європейському суді з прав людини. Широке застосування даного права обумовлено його закріпленням у Європейській конвенції Про захист прав людини та основних свобод. Забезпечення реалізації права на справедливий суд одночасно є гарантією захисту будь-якого іншого права. Кожна держава, яка взяла на себе зобов'язання за міжнародними договорами забезпечувати для своїх громадян право на справедливий суд розгляд, має не лише конституційний обов'язок закріпити і гарантувати це право в законодавстві, а й усунути всі перешкоди на шляху його реалізації. Порушення права на справедливий суд найчастіше ставали предметом розгляду Європейського суду з прав людини, а отже, проблема реалізації даної міжнародно-правової норми існує для багатьох держав. Міжнародні механізми судового захисту здатні ефективно діяти лише як доповнення до внутрішньодержавної системи права, а тому дуже важливо забезпечити здійснення справедливого правосуддя в національних судових органах конституційно-правовим чином. Право на справедливий суд як правова норма виникло тільки після Другої світової війни. Але висновок про те, що зловживання державною владою можна реально обмежити, направивши її здійснення в русло чітких, неупереджених процедур, що дозволяють зацікавленим особам бути заслуханими, – одне з найстаріших досягнень юридичної думки. У цьому контексті необхідно розглянути основні етапи еволюції права на справедливий суд і спробувати виділити головні риси, що характеризують кожен її етап. Усе вищезазначене і зумовило вибір теми цього дослідження.

Метою статті є конституційно-правове дослідження доктринальних особливостей конституційного права на справедливий суд.

Аналіз наукових публікацій. Питанням дослідження права на справедливий суд в сфері конституційного права присвячено увагу таких вчених як: Авдюгін Р., Антонюк О., Аракелян М., Банникова Н., Барабаш Ю., Біляєвська О., Бойко В., Бонтлаб В., Грибанов В., Єлісейкін П., Жилін Г., Жуковський А., Колодій А., Крашенніков П., Колісник В., Маляренко Т., Партико Т., Рабинович П., Самович Ю., Тимченко Г., Тодика Ю., Хавронюк М., Шевчук З. та інші.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні українська судова система знову переживає суттєве законодавче реформування. Подібні перетворення змушують звертатися до питання про те, яким має бути правосуддя з точки зору конституційного права і позицій органів міжнародного правосуддя. При цьому визначена специфіка полягає в тому, що і самі позиції міжнародних судів про право на справедливий суд помітно еволюціонують і змінюються [1].

Зазначені обставини обґрунтовують актуальність ще однієї спроби доктринального осмислення права на справедливий суд, в першу чергу його сучасного контексту і проблем імплементації досліджуваного права в національний правопорядок [10].

Стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Конвенція, ЄКПЛ) є однією з центральних норм Конвенції, а закріплене у ній загальне положення про справедливий суд стало важливим орієнтиром для національних систем права і процесуального права [7]. Звернемо увагу на статистику: з 1959 по 2022 р. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ, Європейський суд) встановлював порушення ст. 6 ЄКПЛ 4982 рази, а за 2021 р. – 147 разів. При цьому статистика виглядає досить неоднорідною: за майже 60 років функціонування ЄСПЛ не так просто виявити держави-лідери за кількістю порушень права на справедливий суд. Єдина тенденція, яку можна помітити (та й то, з великою часткою умовності), полягає в тому, що найбільша кількість скарг за ст.6 ЄКПЛ надходить з держав, в яких проводиться або нещодавно проводилася судова реформа. У свою чергу, часто і правові позиції ЄСПЛ стають приводом для реформування інститутів національного правосуддя [23].

Крім того, нерідко порушення конституційного права на справедливий суд розгляд викликані не стільки системними і «хронічними» проблемами в конкретній державі, скільки в цілому еволюцією процесуального права, яка знову і знову змушує

звертатися до фундаментальних основ і базових гарантій.

Перш ніж переходити до конкретних проблем імплементації ст. 6 в національний конституційний правопорядок, необхідно визначитися із загальною «системою координат», в якій перебуває конституційне право на справедливий суд [4].

Зародження і еволюція міжнародного права та прав людини, передумови прийняття і прийняття ЄКПЛ вже отримали докладне висвітлення на сторінках української наукової літератури. Нагадаємо, що після завершення Другої світової війни людство як ніколи виявилось зацікавлене у формуванні правового фундаменту цивілізованого існування. Жахи війни підкреслили гостру необхідність захисних механізмів, що гарантують права людини незалежно від політичного режиму в конкретній державі, ідеологічної направленості діючої влади, соціально-економічної обстановки або інших обставин. Таким чином, ідеї так званого мінімального стандарту прав людини були втілені у Загальній декларації прав людини 1948 р. (далі – Декларація) [5]. Визнаючи безумовну важливість зазначеного документа, слід зазначити і те, що Декларація була позбавлена будь-яких конкретних важелів впливу, які забезпечували б її реальне і фактичне виконання в європейських державах. У зв'язку з цим, принциповою відмінністю Конвенції від Декларації було те, що Конвенція передбачала створення спеціального загальноєвропейського судового органу – Європейського суду.

Разом з тим прийняття Декларації не сильно полегшило завдання розробників ЄКПЛ, які прагнули надати цьому документу певного ступеню реалізму: так, спочатку в текст Конвенції не було включено право власності, яке в окремих зруйнованих війною країнах післявоєнної Європи розглядалося як передчасне [6].

Крім того, перед розробниками Конвенції стояло завдання щодо правової інтеграції європейських держав (або принаймні щодо закладення її фундатора). Стосовно до стандартів справедливого суду це завдання набуло певної специфіки. Спочатку формулюючи сферу дії ст. 6 Конвенції, передбачалося уточнити, що вона застосовується «у разі спорів про права та обов'язки, передбачені законом», що потенційно ставило заявників у невідоме становище. В результаті обране формулювання «у разі суперечок про громадянські права та обов'язки» стало результатом трудомісткого компромісу [7]. Уточнювати це формулювання довелося вже Європейському суду.

Розробники Конвенції передбачили максимально конкретне призначення ст. 6 ЄКПЛ: закладені в ній гарантії обмежуються процесуальними питаннями. Досить звернути увагу на назву ст. 6: «Право на справедливий суд». В українській науковій літературі багаторазово зверталася увага на те, що досліджуване право не гарантує справедливого вирішення справи в національному суді, а переслідує більш локальні завдання, маючи на увазі в першу чергу справедливість судової процедури. Ця справедливість складається з конкретних елементів, які прийнято називати стандартами справедливого судового розгляду (справедливого суду). При ознайомленні з текстом ст. 6 Конвенції помітні два основних блоки таких стандартів. Перший блок містить загальні стандарти (що стосуються як цивільних, так і кримінальних справ). Другий блок (ч. 2, 3 ст. 6 ЄКПЛ), у свою чергу, охоплює специфічні процесуальні гарантії, актуальні у сфері кримінального судочинства [7].

Переходячи безпосередньо до змісту ст. 6 Конвенції, зазначимо, що конкретні стандарти справедливого суду вже не раз отримували глибоке доктринальне осмислення. У цьому дослідженні, щоб уникнути зайвих повторів, ми відмовимося від детального коментування ст. 6 Конвенції [12]. Натомість видається більш цікавим розглянути цю статтю та практику її застосування ЄСПЛ через призму основних судових доктрин, що використовуються в міжнародному правосудді. Крім того, зразки українського кримінального та цивільного процесів, а також переосмислення українського адміністративного судочинства актуалізують бажання зіставити поточний стан справ в українському правосудді з основними вимогами і запитами прецедентної практики ЄСПЛ [9]. Для цих цілей видається доречним звернутися до ухвал Європейського суду останніх років, що дозволить скласти уявлення про поточну «повістку» цього органу міжнародного правосуддя.

Право на справедливий суд у ракурсі основних судових доктрин потребує ретельного дослідження. Поняття доктрини, і зокрема судової доктрини, міцно вкоренилося в термінологічному апараті сучасних дослідників [3]. Як зазначає Ю. Барабаш: «у найзагальнішому вигляді доктрину характеризують як авторитетну думку вчених, виражену у формі принципів, теорій, концепцій» [2]. Уточнення поняття доктрини в одній тільки юридичній науці було багатовекторним: сьогодні можна говорити про існування загальнофілософських, теоретико-правових, конституційних, законотворчих і багатьох інших видів

доктрин. Нарешті, в юридичній науці і правозастосуванні міцно вкоренилися і судові доктрини, аж до того, що деякі дослідники розглядають їх як повноцінне джерело права.

Велике значення судові доктрини мають і для міжнародного правосуддя. При використанні міжнародним судом доктрина перетворюється з теоретичної, часом абстрактної концепції в практичний інструмент вирішення завдань, що стоять перед судом. Дослідники відзначають, що таким чином доктрина перетворюється на правовий принцип і заснований на досягненнях теорії права метод вирішення судових справ. Безумовно, формування доктрини не проходить миттєво: на її зародження, еволюцію, апробацію впливає безліч факторів. Але видається однозначним, що у ЄСПЛ як одного з найбільш затребуваних органів міжнародного правосуддя існує об'єктивна потреба у судових доктринах: вони покликані впорядкувати прецедентну практику, полегшити (наскільки це можливо) вирішення найбільш складних і неоднозначних справ, забезпечити однаковість підходів тощо [9; 11].

Суттєвим є значення судових доктрин і для тлумачення ст. 6 Конвенції. Еволюція тлумачення права на справедливий суд і еволюція формульованих судом доктрин проходили в тісній зв'язці одна з одною.

Показовою, наприклад, є еволюція доктрини ефективності, заснованої на ст. 13 Конвенції. Перша така доктрина була застосована в справі *Golder v. United Kingdom*, в якій йшлося про те, що заявник був позбавлений можливості ініціювати судовий процес і скористатися тими гарантіями, які закріплені в ст. 6 ЄКПЛ. Британське право наполягало на досить формальному читанні ст. 6 Конвенції, яке не передбачало у заявника права на доступ до суду. Однак такий підхід був судом відкинутий з посиланням на те, що він позбавляє право на справедливий суд ефективності і робить його надто формальним. Правова позиція ЄСПЛ у справі Голдера поклала початок формуванню концепції доступності правосуддя, до якої Європейський суд згодом не раз звертався (в тому числі і в українських справах) [17].

Значному збагаченню змісту ст. 6 Конвенції сприяла доктрина еволюційного тлумачення, вперше сформульована у справі *Tyler v. United Kingdom*, яка не стосувалася конституційного права на справедливий суд. Однак саме в цій справі ЄСПЛ сформулював позицію, згідно з якою: «Конвенція є живим інструментом, що підлягає тлумаченню... у світлі умов сучасного життя». Підхід до

Конвенції як до «живого інструменту» був узятий Європейським судом до практики і при розгляді скарг за ст. 6 ЄКПЛ [24].

Повернемося до формулювання «у разі спору про цивільні права та обов'язки». Здається, що вже подібним, багато в чому абстрактним, формулюванням була закладена об'єктивна передумова еволютивного тлумачення. І справді, питання застосування цивільно-правового аспекту ст. 6 до конкретних скарг у практиці ЄСПЛ переосмислювалося. Найбільш показовим є приклад зі скаргами державних службовців, які ініціювали в національних судах процеси проти своїх роботодавців – державних органів. Так, розглядаючи питання про прийнятність скарги *Pellegrin v. France*. ЄСПЛ зайняв досить жорстку позицію: трудові спори службовців, що діють в офіційній якості, не підпадають під сферу «спорів про громадянські права та обов'язки», передбачених ст. 6 Конвенції [22]. Певне зерно сумнівів у вірності цього підходу з'явилося в справі *Kanayev v. Russia*, обставини якої також стосувалися спору державного службовця і адміністративного органу [20]. ЄСПЛ визнав неприйнятною (за ст. 6 Конвенції) і цю скаргу, проте ця думка не була єдиною: у частково неспівпадаючих особливих думках суддів Л. Лукайдеса і А. Ковлера вказувалося на непридатність до цієї скарги підходу у справі *Pellegrin v. France* [19].

Нарешті, переломною стала справа *Vilho Eskelinen and Others v. Finland*, в якій державні службовці (поліцейські) оскаржили порушення ст. 6 Конвенції в ході розгляду національним судом спору з фінським Міністерством внутрішніх справ [25]. Європейський суд, визнаючи скаргу прийнятною, піддав досить глибокій ревізії підхід, закладений у справі *Pellegrin v. France*, і визнаний в результаті занадто категоричним. Натомість відповідно до функціонального підходу, що враховує в основному лише статус заявника, Європейський суд позначив необхідність зважувати і більш детально розглядати інтереси заявника: якщо майнові, економічні та приватно-правові інтереси істотно переважають над політичними і публічними, то такий спір є спором про громадянські права і обов'язки за змістом ст. 6 Конвенції.

Переосмислення підходу у справі *Pellegrin v. France* та у справі *Vilho Eskelinen and Others v. Finland* – яскравий приклад еволютивного тлумачення, що не приховує і сам Європейський суд: у п. 56 постанови по справі *Vilho Eskelinen and Others v. Finland* ЄСПЛ прямо вказав, що

незастосування динамічного і еволютивного підходу може стати перешкодою для вдосконалення та реформування прецедентної практики [25].

Зазначимо, що критерії застосовності були виконані практикою ЄСПЛ і для кримінально-процесуального блоку ст. 6 Конвенції. Так, застосовність кримінально-правового аспекту конституційного права на справедливий суд визначається за допомогою вироблених у практиці ЄСПЛ критеріїв, вперше відображених у справі *Engel and Others v. The Netherlands*, ними є: кваліфікація правопорушення в національному законодавстві як кримінального, характер правопорушення, характер і ступінь суворості можливого покарання [16].

При цьому інший критерій був закладений у справі *Vassilios Stavropoulos v. Greece*: ЄСПЛ сформулював позицію, що якщо наслідки судочинства (обмеження і позбавлення прав заявника) можна порівняти з наслідками кримінального судочинства, то таке судочинство за змістом ст. 6 Конвенції може бути визнано кримінальним, незалежно від того, як воно названо в національному правопорядку [26].

Еволюційне тлумачення тісно супроводжує і автономне тлумачення понять, сенс якого зводиться до того, що Європейський суд не пов'язаний понятійним апаратом держав-членів Ради Європи і трактує поняття незалежно від того, як вони розуміються в національному праві.

Автономне тлумачення понять, безумовно, створює чимало труднощів для практиків і чимало приводів для дискусії в науковій сфері. Від заявника і держави-відповідача вимагається здатність абстрагуватися від їх «рідного» національного права і вибудувати аргументацію з точки зору практики ЄСПЛ, що склалася. Тут, однак, виникає ще одна практична проблема, яку Л. Лукайдес ємко називає «терор прецеденту»: сенс деяких понять як мозаїку необхідно збирати за різними судовими актами ЄСПЛ, часом достатньо численними [19].

Іншу, не менш глибоку проблему відзначає Є. Шишкіна: доктрину автономного тлумачення взяли на озброєння і національні конституційні суди. Це призводить до своєрідного розмноження понятійних апаратів, при їх закономірному неспівпадінні провокується конфлікт тлумачень між національними і міжнародними судами [12].

Велике значення автономне тлумачення понять має і для осмислення права на справедливий суд. Так, вже розглянуте поняття спору про цивільні права та обов'язки тлумачиться Судом автономно: з точки зору національного права спір може бути

і адміністративним, проте якщо майнові та економічні елементи все ж переважають над публічно-правовими, то за змістом ст. 6 ЄКПЛ такий спір є цивільним. Подібну розбіжність можна спостерігати на прикладі справ про соціальну допомогу і пенсії. Такі виплати лежать в площині фінансового права, яке традиційно є публічно-правовою галуззю регулювання. Однак для Європейського суду першочергове значення має майновий інтерес заявників до цих виплат, що дозволяє розглядати спори про стягнення допомоги і пенсій як цивільно-правові і, відповідно, поширювати на них дію ст. 6 Конвенції.

Як зазначав В. Кононенко, неоднозначним з точки зору ЄКПЛ і практики ЄСПЛ є навіть поняття «суд», з яким, здавалося б, різночитань виникнути не повинно [8]. У практиці Європейського суду до даного поняття склався функціональний підхід. Для визнання конкретного органу «судом» необхідно розглянути змістовні аспекти його діяльності, а саме: незалежність від інших органів влади, наявність чіткої процедури і процесуальних гарантій, певну стійкість підсумкового рішення. Такий підхід дозволив ЄСПЛ віднести до «судів» ряд органів, які до судової влади прямого відношення не мають: у справах *Casado Coca v. Spain*, *Schoepfer v. Switzerland* [8] – скарги на органи адвокатських спільнот, у справі *Campbell and Fell v. The United Kingdom* [14] – скарги на дії Ради тюремних піклувальників, а у справі *Olsson v. Sweden* [21] – скарга на рішення Ради з соціальних питань.

У світлі викладеного особливо цікаво звернути увагу на справу Великої палати *Denisov v. Ukraine*, яка підтверджує актуальність вищезазначених підходів. В рамках цієї справи колишній голова Київського апеляційного адміністративного суду А. Денисов оскаржив процедуру щодо усунення його з посади, вказуючи, що як розгляд справи у Вищій раді юстиції (органі суддівського співтовариства), так і розгляд справи в судових органах не відповідали ст. 6 Конвенції. Велика палата суду повністю погодилася з доводами про наявність порушень права на справедливий суд, визнавши, що спір А. Денисова є цивільно-правовим, а Вищу раду юстиції можна розглядати за змістом Конвенції як «суд» [15].

Нарешті, через призму автономного і еволюційного тлумачення можна розглядати і стандарт «суду, створеного на підставі Закону». У цьому стані ЄСПЛ виділяє дві сутнісні частини:

– суд як орган повинен бути створений на підставі закону, який ясно і несуперечливо

встановлює як його компетенцію, так і місце в судовій системі;

– склад суду по конкретній справі повинен формуватися на основі порядку, передбаченого законом і не дає підстав засумніватися в неупередженості та незалежності конкретних суддів.

Ознайомлення з недавньою практикою ЄСПЛ дозволяє зробити висновок про те, що проблематика відповідності порядку формування складу суду до вимог Конвенції поки залишається актуальною. Так, порушення ст. 6 Конвенції було встановлено, наприклад, у справі *Gudmundur Andri Astradsson v. Iceland*, яка стосувалася створення в Ісландії нового суду апеляційної інстанції. Заявник у справі, не задоволений провадженням в цій інстанції, вказував, що склад суду був сформованим з політичних мотивів і в порушення встановленого національним процесуальним законодавством порядку. Ці доводи знайшли підтримку у ЄСПЛ, який визнав порушення стану суду, створеного на підставі закону і вимог неупередженості. Зауважимо: у цій справі ЄСПЛ зазначив, що не кожне порушення порядку формування складу суду можна визнати порушенням ст. 6 Конвенції, а лише таке, яке за своїми ознаками є серйозним (*flagrant breach of national law*). У свою чергу, концепція «серйозного» порушення внутрішнього законодавства пов'язана з характером і серйозністю передбачуваних відхилень, а також враховує, чи було порушення внутрішніх норм про призначення суддів навмисним або як мінімум явним ігноруванням національного законодавства, що підлягає застосуванню [8].

Ще однією затребуваною доктриною є доктрина «поля розсуду» (*margin of appreciation*). У загальному вигляді цей методологічний принцип означає, що ЄСПЛ встановлює лише фундаментальні основи правового регулювання, залишаючи за рамками більш приватні і конкретні питання. «Поле розсуду» створює для держави певний (а часом і досить значний за обсягом) маневр, що дозволяє самостійно визначати змістовні аспекти свого законодавства.

Однією з найбільш складних практичних і теоретичних проблем доктрини «поля розсуду» є пошук лінії розділу між фундаментальними засадами правового регулювання і питаннями, в регулюванні яких держава є вільною. При цьому в деяких конвенційних правах такої лінії немає взагалі, як і немає можливості розсуду національного законодавця. Як зазначає Л. Лукайде, цю доктрину неможливо застосувати до таких абсолютних прав, як право на життя, заборона кату-

вань, заборона рабства, покарання виключно на підставі закону, право не бути судимим або покараним двічі. Чи можна продовжити цей ряд правом на справедливий суд? Ще в 70-і рр. XX ст. М. Каппеллетті висловлював тезу про те, що ЄСПЛ своєю прецедентною практикою створює «процесуальний кодекс Європи» [19]. Наскільки актуальна ця теза сьогодні?

Здається, на основі тенденцій практики ЄСПЛ можна зробити висновок, що правова держава згідно до ст. 6 Конвенції – це держава з найбільш яскраво вираженим полем розсуду. Так, показовою є практика суду з питань права на безкоштовну правничу допомогу. У справі *Airey v. Ireland* Суд зазначив, що таке право Конвенцією не охоплюється, однак у держави виникає обов'язок з надання безоплатної правничої допомоги у разі, якщо:

– внутрішньодержавні норми зобов'язують заявника бути представленим адвокатом на визначеній (вищій) стадії судочинства, наприклад у касаційному суді;

– надання безкоштовної правничої допомоги є необхідним через складність процедури або справи [13].

У справі *Granger v. The United Kingdom* ЄСПЛ сформулював позицію про те, що категорії справ, за якими надається така допомога, визначаються державою самостійно. Вільні держави і у виборі підстав для відмови у безкоштовній юридичній допомозі: ЄСПЛ, зокрема, не знайшов порушень ст. 6 у відмові в наданні безоплатних юридичних послуг з мотивів загальної безнадійності вимог заявника в національних судах [12].

Значною мірою з доктриною «поля розсуду» пов'язана і проблематика доказування в національних судах. Незважаючи на те що питання доказування в ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ прямо не згадуються, Європейський суд не позбавлений можливості перевіряти справедливість судової процедури в цілому, без прив'язки до конкретної гарантії, закріпленої в ст. 6. Так, у справі *Schenk v. Switzerland* вказувалося, що процедура доведення в національному суді була несправедливою: докази, що викривають заявника (обвинуваченого у кримінальній справі), були одержані незаконним шляхом, на що національні суди не звернули уваги і фактично надали преференції стороні обвинувачення. ЄСПЛ визнав, що перед ним стоїть завдання оцінити справедливість судового розгляду в цілому. Саме подібна оцінка дозволила прийти до висновку, що право заявника на справедливий суд було порушено [8].

Про своє завдання розглядати справедливість судової процедури в цілому ЄСПЛ нагадував багатократно. Наприклад, цей аргумент був використаний у нещодавній справі *Abdullaev v. Azerbaijan*: встановлене ЄСПЛ порушення ст. 6 Конвенції зводилося до формальної оцінки доказів у національних судах та відмови долучати до матеріалів справи відеозаписи, які можливо мали суттєве значення для розглянутої справи. Ці обставини, на думку суду, породжували суттєві сумніви в загальній справедливості судової процедури [12].

Разом з тим слід зробити застереження, що сама по собі загальна незадоволеність заявника відбулася в національному суді процедурою доказування ще не є підставою для визнання судової процедури несправедливою. Про це ясно свідчить і справа *SA-Capital Oy v. Finland* [8], в якому заявник розглядав як порушення права на справедливий суд облік судом першої інстанції свідчень з чужих слів (*hearsay*). ЄСПЛ дійшов висновку про відсутність порушення конвенційних вимог, вказавши, що відповідні свідчення не були основним доказом, які лягли в основу рішення суду, що відбулося, і, крім того, доказова база була досить широкою, щоб не сумніватися в загальній справедливості судової процедури.

Цікаво також звернути увагу на співвідношення «поля розсуду» держав і фундаментальних вимог ст. 6 Конвенції стосовно питань використання експертиз у кримінальних справах.

Так, на думку ЄСПЛ, в деяких обставинах для оскарження висновку експерта захист повинен мати можливість представити свої «експертні докази». При цьому це право не є абсолютним, і форми, в яких захист може звертатися за допомогою до експертів, можуть відрізнятися (інакше кажучи, в поле розсуду держав входить введення розумних обмежень досліджуваного права).

Позиція суду може варіюватися в залежності від обставин справи. Так, в справі *Hodžić v. Croatia* ЄСПЛ дійшов висновку, що «в такій складній області, як психічний стан людини і прогноз її безпеки, може бути складно оскаржити висновок експерта без допомоги іншого експерта у відповідній області» [18].

Іншими словами, питання процесуально-правового регулювання доказування лежать як в полі розсуду держав, так і в полі розсуду конкретних національних судів, що розглядають конкретні справи. Конвенційна вимога полягає в необхідності забезпечення загальної справедливості судового розгляду, в тому числі в забезпеченні адекватної процедури доказування.

Коротко згадаємо і про доктрину «четвертої інстанції», сенс якої зводиться до того, що ЄСПЛ не є черговою національною інстанцією по відношенню до національних судів. Ця доктрина повертає нас до вищезазначеного питання про те, що ЄСПЛ не позиціонує себе як експерт у національному праві, а також до питання про процесуальне значення ст. 6 Конвенції. При спробах оскаржити по суті судові акти національних судів, «завантажуючи» скаргу тонкощами національного права, а також відомостями про те, що національні суди застосували її неправильно, є всі шанси отримати від ЄСПЛ відповідь, що «місцевий суд – це куди більш підходяще місце для національного права» з відповідним рішенням про визнання скарги неприйнятною. Доктрина «четвертої інстанції» також неодноразово привертала увагу вчених.

Висновки. Можна дійти висновку, що судові доктрини, які визначають основні методологічні принципи розгляду скарг, повною мірою виконують свої функції і стосовно до справ за ст. 6 Конвенції. Завдяки їх сукупному використанню конституційне право на справедливий суд регулярно отримує своє сучасне звучання при загальній незмінності тексту Конвенції.

Зазначимо, що до будь-яких прогнозів щодо подальшого розвитку практики ЄСПЛ, з питань еволюції національного процесуального законодавства варто ставитися з граничною обережністю та акуратністю. Передбачити, які проблеми імплементації положень ЄСПЛ виникнуть у майбутньому, є без перебільшення нереальним завданням. Разом з тим передбачається, що певні шляхи для подальшої імплементації європейських стандартів справедливого суду в український правопорядок визначити все ж можна.

Так, запорукою повноцінного відображення в національному конституційному праві конвенційних вимог бачиться широкий діалог між Міжнародним судом і національною юрисдикцією. Важливість подібного діалогу не викликає сумнівів і, треба визнати, що певною мірою він вже ведеться.

Здається, перспективним міг би бути і діалог з іншими державами-членами Ради Європи. Неважко помітити, що часто схожі і в цілому однакові проблеми імплементації ст. 6 Конвенції є актуальними для самих різних країн, чий системи права часом відрізняються принципово. У зв'язку з цим перспективним бачиться взаємний обмін досвідом і законодавчими підходами між європейськими державами.

Що стосується стандартів справедливого суду, то вкрай затребуваною вбачається робота таких організацій, як Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія), Європейська комісія з ефективності правосуддя (СЕРЕЈ), Консультативна рада євро-

пейських суддів. У висновках цих організацій можна знайти чимало ґрунтовних, змістовних і глибоких рекомендацій, облік яких дозволить зробити значні кроки на шляху до ефективного правосуддя. Однак це вже тема для нових робіт і досліджень.

Список літератури:

1. Андрусенко В. Нове українське право. Київ: Київський регіональний центр Національної академії правових наук України, 2021. 262 с.
2. Барабаш Ю. Конституційне право України на сучасному етапі (окремі проблеми викладання та праворозуміння). *Юридичний вісник*. 2015. № 3. С. 121–126.
3. Величко В. О. Конституція України. Науково-практичний коментар. 2019. Київ: Видавничий дім «Професіонал», 2020. 290 с.
4. Городовенко В. Забезпечення права на справедливий судовий розгляд. *Слово Національної школи суддів України*. 2013. № 4. С. 60 – 62.
5. Загальна декларація прав людини від 10 рудня 1948 року. *Офіційний вісник України*. 2008. №93. Ст. 3103.
6. Кругул Ю.І. Права і свободи людини : навчальний посібник для студентів вузів / Ю.І. Кругул, В.В. Ладиченко, О.І. Орленко. К.: Книга, 2004. 288 с.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 04.11.1950. Рада Європи. Урядовий кур'єр. 2010. 17 листоп. № 215.
8. Кононенко В. Рішення Європейського суду з прав людини як прецедент тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод. *Право України*. 2008. №3. С. 131–134.
9. Конституційне право України / за ред. проф. В.Ф.Погорілка К.: Наукова думка, 1999. 734с.
10. Конституція України: Закон від 28.06.1996 №254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
11. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року. URL: zakon.rada.gov.ua/go/995_043 (дата звернення: 20.11.2022).
12. Шишкіна Є. Деякі аспекти правової природи рішень Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2005. № 4. С. 102–104.
13. Airey v. Ireland: Judgment ECHR of 09.10.1979 (Application no. 6289/73). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57420> (дата звернення: 19.11.2022).
14. Campbell and Fell v. United Kingdom: Judgment ECHR of 28.06.1984 (Application no. 7819/77; 7878/77). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57456> (дата звернення: 26.11.2022).
15. Denisov v. Ukraine: Judgment ECHR of 25.09.2018 (Application no. 76639/11). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-191971> (дата звернення: 28.11.2022).
16. Engel and Others v. The Netherlands: Judgment ECHR of 08.06.1976 (Applications no. 5100/71 5101/71 5102/71 5354/72 5370/72). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57479> (дата звернення: 26.11.2022).
17. Golder v. United Kingdom: Judgment ECHR of 21.02.1975 (Application no. 4451/70). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61550> (дата звернення: 30.11.2022).
18. Hodžić v. Croatia: Judgment ECHR of 04.04.2019 (Application no. 28932/14). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-192077> (дата звернення: 23.11.2022).
19. Judge Loukis Loucaides. An Alternative View on the Jurisprudence of the European Court of Human Rights. A Collection of Separate Opinions (1998-2007). Editors: Leto Cariolou, Anatoly Kovler, Françoise Tulkens, and Dean Spielmann. Publication Date: 19 May 2008. 230 P.
20. Kanayev v. Russia: Judgment ECHR of 27.07.2006 (Application no. 43726/02). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76503> (дата звернення: 28.11.2022).
21. Olsson v. Sweden: Judgment ECHR of 24 March 1988 (Application no. 10465/83) URL: <https://simplestudying.com/olsson-v-sweden-no-1-1989-no-10465-83-ecthr/> (дата звернення: 18.11.2022).
22. Pellegrin v. France: Judgment ECHR of 08.12.1999 (Application no. 28541/95). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58402> (дата звернення: 27.11.2022).
23. Statistics of the ECHR. URL: <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=reports&c> (дата звернення: 20.11.2022).
24. Tyrer v. United Kingdom: Judgment ECHR of 25.04.1978 (Application no. 5856/72). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57587> (дата звернення: 26.11.2022).

25. Vilho Eskelinen and others v. Finland: Judgment ECHR of 19.04.2007 (Application no. 63235/00). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80249> (дата звернення: 29.11.2022).

26. Vassilios Stavropoulos v. Greece: Judgment ECHR of 27.09.2007 (Application no. 35522/04). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-82428> (дата звернення: 27.11.2022).

Zavalniuk I.V. Doctrinal features of the constitutional right to a fair trial

The article provides a historical and legal study of the doctrinal features of the constitutional right to a fair trial. It is determined that the clarification of the concept of doctrine in legal science alone was multi-vector: today we can talk about the existence of general philosophical, theoretical and legal, constitutional, legislative and many other types of doctrines. It is noted that judicial doctrines are also firmly rooted in legal Science and law enforcement, even to the point that some researchers consider them as a full-fledged source of law. It is noted that judicial doctrines are also of great importance for international justice. When used by the International Court of justice, the doctrine is transformed from a theoretical, sometimes abstract concept into a practical tool for solving problems facing the court, thus the doctrine is transformed into a legal principle and a method of resolving court cases based on the achievements of the theory of law. It is proved that the formation of a doctrine does not take place instantly: its origin, evolution, and testing are influenced by many factors, but it seems clear that the European Court of justice, as one of the most popular bodies of international justice, has an objective need for judicial doctrines: they are designed to streamline case law, facilitate (as far as possible) the solution of the most complex and ambiguous cases, ensure uniformity of approaches, and so on. It is noted that the importance of judicial doctrines for the interpretation of the constitutional right to a fair trial is also essential. The evolution of the interpretation of the right to a fair trial and the evolution of the doctrines formulated by the court took place in close conjunction with each other. The article examines the doctrine of efficiency, the doctrine of evolutionary interpretation, the doctrine of autonomous interpretation, the doctrine of «margin of appreciation», and the doctrine of «fourth instance». It is stated that the key to the full reflection of convention requirements in national constitutional law is a broad dialogue between the International Court of justice and national jurisdiction. There is no doubt about the importance of such a dialogue, and we must admit that to a certain extent it is already underway. It is determined that a dialogue with other member states of the Council of Europe could also be promising. It is argued that with regard to ensuring the standards of the right to a fair trial, the work of such organizations as the European Commission for democracy through law (Venice Commission), the European Commission on the effectiveness of Justice (CEPEJ), and the Advisory Council of European judges is extremely popular. In the conclusions of these organizations, there are many solid, meaningful and in-depth recommendations that will allow us to take significant steps towards Effective Justice.

Key words: constitutional law, right to a fair trial, fair trial, Justice, rule of law, Constitution, Justice, efficiency doctrine, evolutionary interpretation doctrine, autonomous interpretation doctrine, margin of appreciation doctrine, fourth instance doctrine.